

Spustiti se moramo v to diskusijo in poskusiti redefinirati pojem pravic na neindividualističen način, tako da postane mogoča artikulacija med različnimi demokratičnimi boji. Prav to artikulacijo med vsemi demokratičnimi boji imava v mislih, ko govoriva o »strategiji radikalne demokracije«. Seveda je res, da je obramba pravice marsikdaj nezdržljiva z razširitvijo demokratičnega načela, v takšnih primerih gre namreč za pridobljene pravice, ki obstajajo le na osnovi tega, da druge izključim iz njihovega izvrševanja. Prav zato moramo vprašanje pravice postaviti na drug način. Nikoli ni mogoče ali vsaj nikoli ne bi smelo biti mogoče, da bi individualne pravice definirali izolirano, pač pa jih moramo vselej definirati v kontekstu specifičnih družbenih relacij, ki določajo subjektivno pozicijo. Pravice vselej zadevajo druge subjekte, ki participirajo v isti družbeni relaciji. Zato nikoli ne more iti za vprašanje čiste individualne pravice. Pravice moramo misliti kot demokratične pravice, kot pravice, ki so posamezniku garantirane, ki pa jih je mogoče izvrševati edinole kolektivno in ki zato zahtevajo obstoj enakih pravic za druge. Prepričana sem, da je to edini način, da obramba pravic ene skupine, recimo delavcev, ne bo šla na račun pravic drugih skupin: žensk, priseljencev itn., in le tako bo boj proti oblasti lahko postal zares demokratičen. Ne smemo se skušati otresti liberalnega diskurza, zlasti ne liberalnega demokratičnega diskurza in diskurza pravic, tega ne smemo zavreči kot domnevnega izraza buržoaznega interesa, pač pa moramo na tem področju delovati in vsa vprašanja pravic redefinirati v okviru tega, čemur bi lahko rekli »ne-polaščevalni individualizem«.

R A Z P R A V A

Predsedujoči (Tomaž Mastnak): Zahvaljujem se predavateljici in odpiram razpravo.

Slavoj Žižek: Pokazali ste, kako strategija neokonservativizma meri na to, da bi dezartikulirala liberalizem in demokracijo ter si prisvojila liberalizem; njen cilj je, nekoliko poenostavljeno rečeno, liberalizem brez demokracije. Moje vprašanje je v naslednjem: vaš primer neokonservativne strategije velja za razvite kapitalistične dežele; kako gleda ustrezna strategija konservativnih sil v deželah »realnega socializma«? Moj odgovor bi bil, da je v »realnem socializmu« za vladajočo ideologijo nesprejemljiva natančno ista vez liberalizma in demokracije, se pravi, da je tudi tu cilj strategije vladajočega diskurza dezartikulirati liberalizem in demokracijo, le da tukaj ni žrtvovana demokracija, marveč liberalizem. Ideološka operacija, s pomočjo katere se to izvede, je razlikovanje »formalne« demokracije in tako imenovane »resnične«, »vsebinske« demokracije: liberalna demokracija je definirana kot »zgolj formalna«, kot izključujoča »pravo« demokracijo, »resnično« oblast ljudstva, ta »prava« demokracija pa naj bi izključevala temeljne poteze »formalne« demokracije (politični pluralizem itd.) — da tako definirana »resnična« demokracija hkrati pomeni izgubo same demokracije, tj. da je demokracija demokracija zgolj kolikor je »formalna«, o tem zdaj ne bi zgubljal besed, ker mi gre le za isto

ideološko operacijo — dezartikulacijo liberalizma in demokracije — ki jo najdemo tako v neokonservativizmu kot v »realnosocialistični« vladajoči ideologiji. Bi se s tem strinjali?

Chantal Mouffe: Da, preprečiti hočejo artikulacijo. Medtem ko nova desnica poskuša zlomiti obstoječo artikulacijo, pa je v realnem socializmu cilj v tem, da bi tako artikulacijo onemogočili. Saj bi bil seveda liberalni diskurz zelo subverziven glede na obstoječi diskurz. Glede tega se popolnoma strinjam. Temu pa bi rada nekaj dodala. Meni se zdi jasno, da v bistvu liberalizma ni ničesar, kar bi impliciralo obrambo tistega, kar razumemo z ekonomskim liberalizmom. Zato tudi artikulacija liberalizma s socialističnim diskurzom ne pomeni, da bi se zato morali vrniti v kapitalizem. V bistvu liberalizma ni ničesar, kar bi ga povezovalo z obstojem kapitalistične tržne ekonomije. Friedman in Hayek seveda hočeta trditi, da je ta zveza nujna, a mislim, da ni... Potemtakem artikulacija liberalizma s socialističnimi in demokratičnimi idejami ne pomeni povratka ali obrambe kapitalistične tržne ekonomije.

Rudi Rizman: *Moje vprašanje zadeva razmišljanje o diskontinuiteti med levico in demokracijo, med levim in demokratičnim diskurzom, ki ste jo opisali. Če razmišljamo o demokratičnem diskurzu, ali se lahko tedaj vprašujemo, kdo ima prav, kdo je odgovoren za prelom, o katerem ste govorili? Ignorance demokratične tradicije, demokratičnega diskurza na levi ni mogoče odpraviti samo s fragmentarno razlago v tem smislu, da se mora argumentacija levece obogatiti — prepričan sem, da ste to vprašanje sicer globlje obdelali. Menim namreč, da bo morala levica v novem srečanju z demokratičnimi spremembami in liberalno tradicijo oziroma, če tako rečem, pri novi asimilaciji demokratičnih sprememb in liberalne tradicije žrtvovati določene norme ali t. i. substancialne točke in diskurzivne strukture v svojem razmišljanju. No, morda je govoriti o tem vobče malce preširoko. Morebiti bi bilo veliko bolj pogledati gotovo diskontinuiteto v samem marksizmu, ko gre za spore o vprašanju človekovih pravic. Na eni strani lahko omenimo stališče Kolakowskega, ki dvomi, da je na kakršenkoli način mogoče vzpostaviti strukturno razmerje med marksizmom nasploh in človekovimi pravicami, na drugi pa različne inačice marksističnega mišljenja, ki so veliko bolj naklonjene iskanju gotovih zgodovinskih priložnosti in tudi diskurzivne tradicije v samem marksizmu, ki naj bi rehabilitirale vprašanje državljanskih in človekovih pravic in ga vikorporirale v širši kontekst. Skratka, če vprašanje izčistim, bi na kratko vprašal, za kakšno ceno lahko levica in zlasti marksizem sprejmeta izziv, ki sem ga omenil na koncu, in kaj bo ostalo po takem pozitivnem pristopu? Kaj bo potem?*

Chantal Mouffe: Kaj bo ostalo od česa?

Rudi Rizman: *Od tradicije, o kateri ste govorili in ki je bila zapostavljena. Kaj bo ostalo od marksizma? Zamajali ste celo paradigmo, celotna struktura mišljenja se mora revolucionirati, ne le v eni posebni zahtevi. Koliko si lahko marksistična levica ali kaka druga leva inačica to dovoli, dovoli preustvarjanje celote...*

Chantal Mouffe: Če se postavite na to pozicijo in jo skušate uveljaviti v praksi, vas to pripelje zelo daleč. Prav zato se v najini knjigi razglasha za post-marksista. ... Strinjam se — če sprejmete pozicijo, kakršno sva tukaj

razvila, potem pač ne morete ostati marksist. To pa ne pomeni, da zavračava to tradicijo, moramo pa iti naprej in razviti aspekte, ki jih je marksizem nemara implicitno vseboval. Na primer: najin razmislek je posledica dela na Gramsciju in obdelave njegove koncepcije hegemonije. Zatorej ne gre za zavračanje, pač pa za to, da gremo še dalje.

Tomaz Mastnak: *Zastavil bi vprašanje, ki je deloma povezano s prejšnjim: kakšno je razmerje projekta, ki ga imenujeta radikalna demokracija, do socializma? Ali, rečeno drugače: ali sploh lahko govorimo o socialistični demokraciji?*

Chantal Mouffe: Sprašujete, ali je mogoče govoriti o socialistični demokraciji. Seveda je. Čemu ne bi bilo mogoče? Problem je le v tem, da je ta izraz tako izmuzljiv. Vsi socialisti se razglašajo za demokrate. V svoji knjigi skušava poudariti, da levega političnega projekta ni mogoče misliti izključno na način socializma, ki ga razumemo kot socializacijo proizvodnih sredstev. Projekt emancipacije se mora soočiti še z drugimi odnosi oblasti na številnih družbenih ravneh. Radikalni demokratični projekt npr. poudarja nujnost, da artikuliramo feminizem, boj proti rasnemu razlikovanju, boj seksualnih manjšin, ekološke zadeve. Poudarjava, da se ne sme boju delavskega razreda pripisovati nikakršne vnaprejšnje centralnosti. To seveda ne pomeni, da v nekaterih okoliščinah iz zgodovinskih razlogov delavci nemara ne bodo igrali pomembne vloge v tem novem hegemoničnem bloku. A v najini koncepciji se delavskim zahtevam ne pripisuje nikakršnega ontološkega privilegija. Prav zato tudi meniva, da je najbolje govoriti o radikalni demokraciji, saj je to očitno nekaj, kar se razlikuje od tradicionalnega socialističnega projekta.

Druga zelo pomembna razsežnost, ki pojasnjuje, zakaj sva predlagala novo ime, je v tem, da meniva, da je zelo pomembno, da se znebiva iluzije, da je mogoče narediti konec vsem antagonizmom, iluzije o družbi, ki naj bi bila povsem presojna, spravljena s seboj samo, da se znebimo ideje, ki jo lahko opazimo še pri Habermasu, ideje o družbi etične sprave. Prepričana sva, da je ta iluzija potencialno zelo totalitarna in da nam mora veljati družbena razdelitev za tisto, kar družbo konstituira. To ne pomeni, da bo obveljala sedanja družbena delitev, pač pa, da bo vselej nekakšna družbena delitev. Popolnoma nemogoče je, da bi kdaj popolnoma presegli antagonizem, in prav zato ideja radikalne demokracije napeljuje bolj na misel o procesu, ki je odprt in ki se ne bo nikoli popolnoma realiziral. Zdi se, da ideja socializma tega v celoti ne zajema. So pa lahko še drugi vzroki, da poudarjamo vlogo demokratičnega diskurza v sedanjih bojih. Prav tako pa midva verjameva v vrsto neavtoritarne politike, v politiko, ki je ne vodi nikakršna avantgarda. Rada bi predlagala novo obliko politike in verjameva, da je izraz radikalna demokracija ustrežnejši kakor izraz socializem, da zajame to neavtoritarno vrsto politike.

Aleš Erjavec: *Vaše knjige nisem bral, zato govorim samo na podlagi tega, kar ste povedali zdaj. Ali lahko povežemo koncept radikalne demokracije s katerimkoli od doslej obstoječih ali konceptualiziranih modelov socializma? Npr. v Južni Ameriki?*

Chantal Mouffe: Ne, prav gotovo ne. Mislim, da ni mogoče navesti nobenega konkretnega zgleada radikalne demokracije. Ne.

Aleš Erjavec: *Vprašujem tole: ali kak ali kaki elementi koncepta radikalne demokracije obstajajo kje v družbeni praksi, denimo v ekonomski politiki, socialni itd., ali pa celo v kaki družbi kot celoti ali v kakem njenem delu?*

Chantal Mouffe: Predvsem mislim, da ni nobene družbe, ki bi jo lahko imeli za zgled radikalno demokratične družbe. Pač pa čutim, da je težnjo te vrste mogoče zaslutiti v nekaterih gibanjih. Mislim, da del gibanja Zelenih v Nemčiji očitno pripada tej vrsti politike, saj se tudi ukvarjajo z artikulacijo med različnimi vrstami zahtev, ukvarjajo se z levim projektom, ki ga ni mogoče definirati na tradicionalni socialistični način. Tudi v Franciji je bil tak poskus, ki pa je žal propadel, to je bil poskus CFDT, ki je nekomunistični sindikat, tudi ti so boj delavcev skušali artikulirati z bojem žensk, manjšin in z obrambo priseljencev.

Jože Vogrinc: *Neokonservativna in neoliberalna misel, če si smem sposoditi vaš izraz, se artikulira ob vprašanih ekonomske učinkovitosti in ekonomskega razvoja. Mislim, da je to eden poglavitnih razlogov za njeno politično učinkovitost, prepričan pa sem, da tudi povezava med liberalizmom in demokracijo vsebuje ekonomska vprašanja. Če naj ta povezava postane pomembna, jo je treba ekonomsko utemeljiti. Ali se odvija kaka razprava o razmerju med radikalno demokracijo in njenimi ekonomskimi temelji? Kako, mislite, bi lahko radikalna demokracija postala, če tako rečem, ekonomsko trdna?*

Chantal Mouffe: Mislim, da na to vprašanje ni mogoče odgovoriti. Navedla vam bom samo primer, kaj lahko to vprašanje implicira, ni namreč mogoče dati šablon ali vnaprejšnje rešitve o stvareh te vrste. Seveda pa bo strategija radikalne demokracije, denimo, implicirala to, da si rešitve ekonomskih vprašanj ne morete zamisliti izključno na temelju delavskega samoupravljanja, saj artikulacija različnih vrst zahtev kaže, da mora veliko več ljudi odločati o tem, kaj naj se proizvaja, kako naj se proizvaja — več ljudi kakor zgolj delavci v tovarni. Če hočemo, na primer, povezati ekološko vprašanje in zahteve žensk in delavske zahteve skupaj, to pomeni, da moramo razširiti bazo ljudi, ki bodo odločali o ekonomiji. To je na primer zgled, ki kaže, da nas bo sleherni radikalno demokratični projekt prisilil, da si ekonomsko vprašanje postavimo na drugačen način. A seveda gre še za veliko več kakor to. Mislim, da tu ni mogoče kaj več reči — kvečjemu nemara je treba ponovno poudariti — nisem namreč prepričana, da sem zadosti jasno povedala —, da projekt radikalne demokracije vključuje socializem, razumljen kot socializacija proizvodnih sredstev. To ni alternativni projekt — le širši projekt je. Socializem — kot socializacija proizvodnih sredstev — je le del tega projekta. A način, kako bomo postavili to vprašanje socializacije, bo odvisen od tega širšega projekta in prav zato se ga moramo lotiti drugače kakor v tradiciji.

Slavoj Žižek: *Strinjam se, toda moj poudarek je na naslednjem: ne zadošča reči, da se pomen oziroma domet vsakega posebnega boja, npr. boja za socializacijo produkcijskih sredstev, odloča glede na njegovo vključenost v širši projekt. Sam ta širši projekt zmerom implicira dominantno nekega specifičnega diskurza, ki daje ton celoti. Vzemimo vajin lastni projekt »radikalne demokracije«: ne zadošča reči, da se v njem vsi parcialni boji — ekonomski, politični, feministični, ekološki — artikulirajo v verige, ne da bi en sam boj*

vnaprej utelešal resnico ostalih; samo to polje, v katerem, na ozadju katerega se posamezni boji lahko artikulirajo v verige, že predpostavlja dominantno demokratskega diskurza, vsi ostali boji dobijo svojo avtonomijo skozi svoj nanos na demokratski diskurz. V vajini knjigi sta sama lepo izpeljala, kako je feminizem postal mogoč kot prenos egalitarno-demokratskega diskurza na področje odnosov med spoloma (enakost tudi med spoloma), socialistični diskurz kot njegov prenos na področje ekonomskih odnosov (enakost tudi v ekonomski dejavnosti) itd.

Chantal Mouffe: V redu, ampak tudi če obstoji neko artikulirajoče načelo vseh bojev, to načelo ni izraz nekega konkretnega boja.

Slavoj Žižek: *Problem je v tem, kaj mislite z »izrazom«. Toda raje bi se vrnil k problemu tako imenovane »ekonomske učinkovitosti«. Menim, da ne zadošča odgovor, da je to vprašanje treba obravnavati kot parcialni aspekt globalnega projekta, tj. da ima to vprašanje v okviru različnih globalnih projektov različno težo. Vprašanje, kako združiti »ekonomsko učinkovitost« z radikalno-demokratskim projektom, je danes s strani množic parcipirano kot eno izmed ključnih vprašanj: levičarski projekti v razvitem kapitalizmu so v krizi prav zato, ker niso dali jasnega odgovora na to vprašanje. Ponavljam, mislim, da tukaj ne zadošča običajni postopek, da samo vprašanje razglasimo za »napačno«.*

Chantal Mouffe: Se strinjam, to je zelo pomembno vprašanje, mislim pa, da na takšno vprašanje ni mogoče odgovoriti, še zlasti ni mogoče ponuditi kakšne šablone. Mislim, da bi to bilo zelo nevarno, celotni projekt radikalne demokracije pa poudarja, da moramo začeti z realnimi zahtevami in graditi od tega, jih artikulirati. Vzemimo na primer britansko ekonomijo. Očitno je, da bi si moral radikalno demokratski projekt izmisliti rešitev, v kateri bi se zahtev delavcev artikulirale z zahtevami žensk, priseljencev — in ni ga mogoče izdelati izključno na podlagi delavskih zahtev. Prepričana sem, da vam radikalno demokratski projekt pomaga samo, da si vprašanje postavite na določen način — ne more pa vam dati šablone, recepta. Seveda je tu še drugo vprašanje: zakaj je neo-liberalni diskurz postal tako popularen, zakaj je thatcherism lahko zmagal? Razlog, da so te ideje postale tako priljubljene, je v tem, da so angleško državo blaginje očitno vzpostavili na zelo birokratski način. Zato je do številnih demokratskih pridobitev prišlo na način, zaradi katerega ljudje v njih niso videli dobiti, pač pa le zatiranje. Ponazorila sem vam samo eno stran teh demokratičnih pridobitev, mislim, da so neznansko pomembne. A dejstvo je, da ljudje te pridobitve velikokrat občutijo kot opresivne zaradi birokracije, zaradi tega, kako ravnajo z njimi, ko, denimo, prosijo za socialno pomoč. Ljudje občutijo državo blaginje kot birokratsko mašino, ki so jo jim vsilili — in ne kot nekaj, kar v resnici zastopa njihove interese. Prav zato je thatcheristična linija lahko artikulirala te boje in to nezadovoljstvo v diskurz, ki pravi: »Rešitev je v tem, da državi odvzamemo ta pooblastila in jih vrnemo ljudem.« Tako je rešitev v ponovni privatizaciji in do nje je lahko prišlo, ker na drugi strani na angleški levici ni bilo absolutno nikakršnega razumevanja za to vprašanje. Tako so celotno področje popolnoma prepustili desnici.